

PRINTED BOOK

THE VEDIC PATH

Quarterly Journal of Vedic, Indological
and Scientific Research
Gurukula Kangri Vishwavidyalaya,
HARDWAR

To,

62

If not delivered, please return to :

Dr. R. L. Varshney

Editor, Vedic Path

'Dreamland'

P. O. Gurukula Kangri-249 404

HARDWAR, U. P., INDIA.

विषय - व्याकरण पेज - ९

25 x 10 x 1 C.M

~~साधेत्यत्र नयदांतादौ रिति वटुत्वं न पुनरेतीर्थ विशेषेतीदनी~~

...

...

...

उत्पन्निन्नेति जातान्दादिति वर्णादि

62

म० मा०
१२

सका

सप्येत्यत्र नयदांतादिति सुखं न उपकारेतीर्थविशेषे तीरतीति युष्मकस्सन् तस्यापत्यं पौत्ररसादिराचार्यः वाक्कादित्वा
 दिङ् अत्रातिक्रान्तादभयपदवृद्धिः डः सिधुट् उभयनिर्देशो यंचमीनिर्देशो वलीयान् परत्वादिनाभिप्रेत्याह स
 येति सीनिनप्रमीनिर्देशोस्तुलाघवायः षट्सन्त इति धुट् चत्वेन तत्कारः यत्वाङ् चयोद्वितीयादिति पक्षेन स्पष्टं
 नितत्र चत्वे स्यात्सिद्धत्वात् अतएव धुट् भावे यदसंनद्धत्वं उदस्येन उकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात्
 धोड् शरवयः शरश्च निहित्वेदादिशान् नचनचत्वे स्यादित्वा सिंकां पूर्वत्वासिद्धीयमद्वित्वत्पुत्रैः नचवागोची
 तिनिषेधः शोवः तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् वासिधुट् शरश्च इति वार्तिकस्य वत्सरः उपसरादित्युदाह
 राभाष्येन नम धुट् परादित्वेन पदमादिति सुखं निषेधार्थम् अतएव वदपमाणास्तु गिहे वनकृतः यत्वाङ्
 एवमपि प्रकृतात्वाद्यर्थः तु डेवकर्मसु चित्तान्न चयोद्वितीयादिति पक्षे प्रकारायनेः शुत्वं धुट् सिद्धत्वा
 चम् अद्वितीयादश्रुतानि डधुट् इति कुं त्रीति सप्तमी पूर्वजकृताया न इति पंचम्याः यसीकन्यायतीत्या
 ह न स्पेति ननु प्रकृतो धुट् वा लुकिनुका मेवं त्राश्रयोद्वितीयासहि कयः परस्य शस्य इत्यर्थः आकरे स्थितः एवं
 च धुट् परादित्वात् सञ्च भुवि तत्र ह्योन स्यात् विपूर्वाद्ये रोणादिके रापत्ये मध्वश्रोतं त्यभितो विरयशमि
 त्यादी अतः पूर्वानस्तुककृतः नन्वेवं कुर्वेते इत्यत्र पदान्तस्येति सात्वनिषेधो न स्यात् इति चेन्न कार्यका
 लपक्षेव हि रंगत्वेन तु कोऽसिद्धत्वात् यथोद्देशेन तुलाशुनेतियोगो विभज्यते नेति चानुवर्तते तदिति च स्तोत्रुना
 योगेण तत्र स्यात् नकारार्थेति हम् सकावगृहणं वर्गगृहणं चोत्तरार्थम् तत्र शुषिति पूर्वमनुवर्तते एवं न प्र
 तिसृजे कुर्वन्सोद्वितीयादश्रुतानि डधुट् इति कुं त्रीति सप्तमी पूर्वजकृताया न इति पंचम्याः यसीकन्यायतीत्या
 धाः यत्तु वदंति इदं प्रयोजनं व हिरापरिभाषया रातार्थत्वात् प्रयुक्तमपि न त्यादिकम् त्रियादी स्येतरंगेय
 रिभाषेयं न प्रवर्तत इति सुधुपास्य इत्युदाहरणोक्तोत्पत्तिरुक्तं चत्यासंज्ञावत् सञ्च भुवि ति डधुट् शुत्वं

स्य

नस्याहानुयस्थानाभ्युपगमात् युनाइहायिकायिनिमित्तयोयेथासंख्यनतोःधीनिज्ञायकात् शैषुरित्युचिने ईये
ईहेइय्यदौनपदांताहितिज्ञापकाच्चदेषः सर्पिहममिति हस्वतादावितिषत्वं प्रत्ययेमायायामिति यत्तुपा
चामयहिनित्यमितिप्रहितं यच्चहस्वतप्रकरणेषांयडुणामित्युदाहृतं यच्चयरोनुनासिकइतिवानुनासिकइ
नितत्रव्याख्यातं तत्तर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् यवादिहोराइति यच्चिभंतसौभत्तर्थेइति।संहितायाठेतसावि
नितात्पूर्वदकारंप्रश्नियुभत्वेनापोतत्समाधानंरावम् इतिकेचित् तन्ना मन्मानित्यादावतिप्रसंगात् उदस्या
उलुस्वारययीत्यत्रसमस्तमपिस्वर्णाग्रहणमिह निष्कृष्यइतिसंवध्याते एकदेशोत्तरवितत्त्वप्रतिज्ञानादित्यात्रा
येनाह पूर्वस्वर्णाः स्यादिति उप्योषस्येत्यादि गतेनसस्यतकभइतिप्राचोग्रथाः प्रत्युक्ताः यदधीहचयोद्वितीयाः
प्रागीत्यस्योयन्यसनंतदतिरभसात् तच्छिवइति यत्तुप्राचातत् शिवइत्यत्रजन्तेकृते स्वरिचैत्सुके तन्ने तदोदंतत्वेनजशो
पन्यासवेयर्थ्यात् यत्तुतत्पौत्रेणोक्तंनदीवा वसानइतिचर्त्तकृतेपञ्चाच्छिवइत्यनेन संवधेकनांजशोतइतिन
अस्वरवर्त्तिचर्त्तमिति तदतिस्थवीयः जपसंप्रत्यवसाने चर्त्तस्यापवादत्वात् जयत्वाशिवशब्दानयेदग्राह्यभा
विन्यवसानभंगेवावसानइत्यस्यपूर्वमप्रवृत्तेऽप्रवृत्तस्यवानिर्बृत्तं तमेवात् तदुक्तं उपकृतवृहाः पणिनीया
इतिवृत्तमपिशसूनिवर्त्तयन्तिइतिच उपत्यथा हरिरयमित्यत्रापित्वदुक्तिरीत्याविसर्गः केनवायता उप्रथतनो प्रवृत्तो
नीतिक्लिवंतं बुधे एवमपिजयत्वेनदकारोऽनुचर्त्तकृतेचुत्त्वमितिउनन्यायाम् चुत्त्वप्रतिचत्वेस्यासिद्धत्वात् य
नुनमुनेत्यत्र त्रैयोगविभज्यासिद्धत्वमिहनेत्याहुः तदपि न अप्रसिद्धत्वेपत्रयसिद्धिनिर्वीधाययोगविभा
गस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयलेप्रमाणभावान् अप्राकं स्पतइति आहंमनेइतितड् स्तुक्तमोरितिनेह स
मसंवधीविधिविति समकर्मकविधानमिहेतुनोक्तं उप्रनुवाद्ययोगार्थिपथासंख्यस्येष्टत्वात् समस्ताकृतंजी
वेयुहन्कृत्ताह इत्यत्रयथा उणोःकुकुट्टकोः पूर्वोत्तत्वात्प्राक्कुसायेत्यत्रसात्यदादौ रितिषत्वंन सुगणद्

नि४

इति वृत्त उद्घुष्टार चेष्टि मे का मु मित्रा महल
एने नुन राई मु २

मन्त्रा
५२

मोक्षलप्यासाविमुक्तेनराजः प्राक्केककयोने। नरनसतोभूदिति केकेयस्यदुहिताहिकेकयी जनेयदशब्दादिन्यत्र प्रत्ययानुकेकयोतस्य
 न नचनस्यप्रतप्रेतिजुं प्राच्यार्गादीतिप्रतिषेधान् तथाचकानिहासः केकेयिकाभाः फलिनास्तवेति एतेनदेवकीव्याख्या
 नादुक्तेयवोयवानोति ज्ञान्यनरमेवानेनविधीयते अयमेवचास्यदोषः यदुत्तयवत्तजानेरभावेयितहाकारानुक्तनिः जीयवा
 व्यदिति इदंचनृनीयेभावेइदं अतिसुचोस्थितं कथमिति यत्तुवदंति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् प्राग्रजुक इतिपदंविभज्य
 नेनचइन्द्रादीनामनुकेवसिद्धेअकारादेशविधानसामर्थ्यात्कृत्विदन्यतोपिविधानमनुमीयते नेनचह्ताणीतिहिदु
 नीतितेजिज्वाभू अणुकिकृतेअनोगुणइतिपरदूषप्रसंगान् नचकावोच्चारणसामर्थ्यादीर्घोभविष्यतीति अन्यथानु
 केमेवकुर्यादितिचेन्न अष्टौयोनभविष्यतीतिचेन्न सर्वशब्देककारस्यव्यवितार्थान्न नहितत्रलोपोस्तनच
 योगादिनिनिषेधान् नस्तत्ककाराकारयोसामर्थ्यविरहेयरह्यवाधनार्थदीर्घोच्चारणमावश्यकमेति एतेनअ
 नुरुवादिरेवलाघवाधक्यप्रतिहरदत्तोक्तिरपिप्रत्युक्ताः यजुइन्द्रमाचक्षाणइन्द्रतत्करोनीतिगण्यतोक्तिपूनस्य
 दुःखीइन्द्राणीत्यादिनिदीर्घाकिरितिन्यासकारेणोक्तंनन् इन्द्रशब्दस्यात्राचक्षाणादौचुयसर्जनोत्वादिन्दुःस्त्री
 निवाकमेवतत्रभवति अदंतत्वाभावाच्च कर्मण्यपिनि नदंतान्जीषु पूर्वपदान्सेज्ञायामिति एतच्च वस्तुकीतीति
 वस्तुभिसूकीनइत्यस्याप्रवस्थायाः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेप्रदंतत्वात्जीषु कृत्विनैति कर्त्तृकरणयोः कृतेनिसूत्र
 वरुलग्रहणात्सुबनेनसमासः नतअसुयः प्रागेवानरं गत्वानृदोपूततो दंततोभावान्न डीधितिभावः नेनचकिंति
 अयंभावः वहोनज् वदुत्तरयदभन्नि नज् सुभ्यांजाति कालसुरवादिभ्योनाष्टादनात्तत्कोकृतमितप्रतिपन्नोद
 नित्यतोदात्तविधायकानितत्रज्ञानियकीदित्युक्तेर्वकादियर्वकस्यार्थद्युदासइति अस्वांगपूर्वपदादिकल्प
 स्यवक्ष्यमाणत्वान् इहस्वांगपूर्वपदरावोदाहरणमित्याह उरभिन्नेति जानान्नादिति वर्णीदनुदात्तादिति व
 वहोनज् वदुत्तरयदभन्नि उत्तरपदार्थेवाचिनोः वही परापरस्यनेन परस्परस्वरः स्यात् वरुत्तरः उत्तरयदभन्नि किम् वरुषुत्तररोयस्यसः व
 उत्तरः परस्परकृतिस्वरः नज् सुभ्यां नज् सुभ्यापरयदुत्तरयदत्त दंतस्यसमासस्यानोदात्तः स्यात् अयं सुयवः जानादिभ्यः परंज्ञानेवरुबोहाव

नामकान्मुखाध्यानाश्च
दलान्परोनात्राकानोर्ध्वा
स्थान् वहुर्द्वौहो वलजान् ॥ ३८ ॥

॥ ३ ॥

इति अत्र चंदसीति भाष्योक्तेः लोके गतो गतास्तर्ह्येभसि क्विकनमित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्रांचः वस्तुतस्तु कंदसे
 क इत्यन्वयान् भाषायामयीति भाष्याभिप्रेतं अन्यथा एकग्रहं न कुर्वीत न हि चंदसीति प्रतीतिरित्युक्तं अत्रापि प्रयो
 गे युक्तश्चिद्विप्रनियन्ते विभुद्रिवाचीति हेयूराधन इति स्वरान् अवदानः सितो गौर इति कोशेन विभुद्रत्वसा
 धर्मान् प्रयोग उच्यते इति भावः लघाविति अने एकस्मिन् लघो ह्यो अन्त्योः परतो बह्वो बह्वस्य प्ररुद्धो
 तः स्यात् अविनि अचः प्राचां संज्ञा कृतेति कृषे अति न प्रत्यये कपे अति संज्ञा नो रोरादिके इत्येवित्तकृत्सक
 विलावेतोदात्तो धिज्ञेगदिभ्यश्च अन्त्रादोत्रपक्षे तेन नृत्तैभ्यो ही वित्यत्र यथावा शुनीत्युदाहृतं तस्या मादिकम्
 यनुवाच तत्ते आनमाचरेष्वेवाचरतीति वार्थेणित्यः क्रियोवाको उच्यते नत्वात् जीवभावेति शुनीत्यादिवत्
 नि हीति तत्राणिवि संप्रसारणं हि लोपयोरुक्तं यं मुरमते दुर्लभं अन्यत्र नु आस्तो कथंचित् आवयते चेदिति
 आप्यतेति दिष्यते धान्यं यस्मिन् गोणान्येति यस्याहं कं नाम अकृत्रिमेति यथेयास्य लीये अविचिन्वतात्वाति
 ति स्थलान्येति कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता यथा स्थलपोदके परिगृह्यति आणापका अयोविकार इति फाल इति
 प्रसिद्धं कृत्रायेति छंदोगाः स्तोत्रीया परिगणनायां न उद्वेगान् शक्यं कृत्रा इति व्यवहरंति अतः कृकमीति स्
 त्रतनो नूपायनेति व्याससंज्ञे कृत्रावान् स्वत्यास्यतामायावेति शुनौ च प्रसिद्धावाय यतिवरेति तथा च यातिगृह
 णोक्तं धामिधा धित्वा कृत्रावचनो यमिति भावः बहूदिभ्यश्च बहुत्रावस्य गुणवाचित्वान् सर्वसूत्रेण सिद्धे उत्तरो
 ग्रहणमित्याहुः वस्तुतस्तु बहुत्रादेनित्यं छंदसीत्युत्तरसंज्ञा चेति द्वयमपित्यर्थमेव सर्वविकल्पांतां छंदसि
 वस्थितत्वात् प्रयोगादिति तथा च गोरी इति विनिभावः यदा तु मुरगार्थं तस्य दमित्यण तदा गोपीत्येव भवति
 प्रयोगश्चेति चेपतीभाव एवेत्येकं वस्तुतस्तु संकोचे मानाभावात् जन्यजनकभावोपि गृह्यते तथा च महिः

संस्थितेसकारात्तत्त्वैर्ज्ञेयैर्हैचिन्मू व्याख्यानादिति असंभवादिति हरदत्तोक्तिनादर्तव्या सहित्सु इत्यत्र संभवादिति भावः २४
 त्वप्रयोजनं २

५ मंत्र

रुनयो र्विधारीति विकल्पात्पक्षे सकारः तेन शराववाये सुयः सस्य सन्ते पूर्वस्य कृत्वं नत्वा देशप्रत्यययोरिति धः अथ दंतस्य
 निति विधादिति भावः संयोगान्तेति नचास्मिन्कर्त्तव्ये वहिरंगत्वेनातौ लोपस्येव वहिरंगत्वात् कथं तर्हि काव्यं कलं लोपस्यासि
 उंरगत्वं चाचक्ष्णसंयोगान्तलोपोनेति प्रागुक्तमिति चेन्न नत्र हि यः प्रतिषेधो न वामलो लोपादिति पक्षे च ये पिते छत्रं सम
 पाभावे निर्णीते न देक दृष्ट्या य पूर्व कृत्वं नंतरंगमिति गृहीतुमुचितं अतिदेशेन न लभ्यस्य पक्षे तत्प्रयुक्तलोपस्य च लोपसंज्ञासा
 द्य पूर्वभागे विधातेः स्पष्टत्वात् इत्यनुप्राद्य पक्षे संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदेक दृष्ट्या य वहिर्भूतनिमित्ता पक्षे वहिरंगमि
 त्तस्येव व्याख्यात्वादिनिदिक् नतिरिति भ्यामि न्यादि यनुवदंति मुक्तं वक्तुं मुक्तं चाचक्ष्णेषु कलोपः शुल्क शुल्को शुल्का
 चः चक्रौ चर्भ्या शूः शुक्रौ शूभ्यामिति नत्सर्वमने न प्रत्युक्तम् अथ नुविशेषः तक् रक् इत्यत्र संयोगान्तलोपोने
 विवादः नत्र सोपि दुर्लभ इति दिधमिति यत्र दहेर्होः यदोरिति कत्वस्या सिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे दृश्यते
 उंच दिधदिति नौ मयीयेणां नत्स्यानादिकं दादेर्घ इति घत्वस्य छत्वापवादस्य जागृकत्वात् याताः विधानि
 निविदेः शानुर्वसुः अदादिवाच्यो लुक् सदिवा निति भाषाया सदव सश्रुवेति कस्ः सेदुष इति ननु तदन
 बंधकगृहणेनानेदनुबंधकस्येति यागिभाषया विदेः शानुर्वसु रित्यस्येव वसाः संप्रसारणमिति युक्तं नक्तसोः स
 त्वम् वसोरुकागनुबन्धकरां कसाः सामान्यगृहणायां उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः इह गमिप्रभृतिभ्यः
 कसुर्नोदाहृतः धांदसत्वात् कवयस्तु प्रयुजते अथोसि सर्वाण्यधिजग्मु यस्ते तं तस्थिवांसनगरो यकं ठे इत्या
 दिधांदसा अपि कच्चिद्वायायां भवंतीति मासश्च दसीति सामान्यापेक्षया यकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयम्
 उंसो मुद्र विवदित इति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वाद् सुद्धि कृते समासात्तोदात्तत्वं भवदसुड् एवाकार
 स्य भवति परसप्तम्यात्तु नैतत्सिद्धेत् सर्वनामस्थानेनान्यत्र प्रागेव पुस्तकादस्योकारस्योदात्तत्वं संसुनधर्मणो
 सन् कृते

म० मा०
४३

हन्त्यानेन क्रमेणोऽनुदानं यैव नू चोद्यस्य प्रसंगान् न बोकारस्य कृतोपि स्वरो न न्यत्वा निर्वर्तयेयाने असुडुः प्रान्त्यान्कवि
 व्यतपति वाचाम् अत रंगो मवेकने यो व हिरगया सा सुप्रो सिद्ध्यादिति भावः एतच्च केयट हरदना दीनामभुरोधेनोक्तं वक्तु
 तन्मु यरसप्रमीयदोपि सुप्रपादः अकृतवत् रूपरिभाषायाः अत रंगपरिभाषापचा दत्वा दित्यवधेयम् न चैवमसमासे
 सति विग्रसुडि कृतेशानि परि कृतवदे एतन्निशिष्टेन प्रत्ययस्वरसावा धान् असुडुः कुदीनत्वं स्थान् इच्छते नू कारस्य पुमान् य
 मां संपरिपाचिन्यादौ तं चैव याठादिनिचेत्सत्यम् डमसुनो निन्कराणामप्योत्पानिपदिक स्वरो न भवतीति हरदनेः
 नत्वेन दयुक्तं प्रकृतिप्रत्ययविभाग मृन्मैव किय इत्यस्य दृष्टे रिति चेत्सत्यं क्वचित्सखं डे क्वपि प्रवृत्ता विहं लिङ्गं यद्य
 पसिद्धं वा हरगमित्येवैदं सिद्धं तथापि वहिरंगपरिभाषाया अन्तित्यन्तमपि सापयितुं निन्कराणि मिति निष्कर्षः उच्चा
 रणसामर्थ्यादिति यन्नुप्राचीनमुद्रा विना विनियञ्जनत्वेनोत्रेण व्याख्यातं उकार उगन्कार्यार्थ इति न दसंगतमिति
 भावः हेतुमन्निति असंभवा विन्युक्तेन दीर्घः प्रेस्विति संयोगात्तलोपेभ्योऽनुस्वारः नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्ष
 एतान्नुमविसर्जनीयेति न वन्तं अस्स संभवा विनि एतच्च वाचनिकं यन्नु हरदनादय आहुः सोर्द निवाचे अनेडु सा
 विनिवचनेन न क्वचिद न ड एव प्रवणस्य जपितत्वादेन तस्मिन्मिति ननु प्रागेव दक्षिणं अंगवृत्तपरिभाषया वा समो
 धेयम् अदसंभो सुलोपश्च न च सोर्देवोकारो विधीयतां न्यदाद्यत्वेन असाविति सिद्धं किं सुलोपविधानेन नमेव
 म् असंकोच्यं न्यत्र तापि प्रत्ययस्थादिति इत्यप्रसंगान् असुडु इति प्रोत्वाभावेन्यदाद्यत्वं सादृत्यं अमुक इति नुअ
 साधुः सत्वेन मुन्वस्य बाधान् एवं अमुकी अमुकशर्मा इत्यादयो यसाधव एव असुडुः अदकशर्मा इत्यादेरेव न्या
 यत्वात् एतर्द्धक वचने परिभाषिकस्य बहुवचनस्य गृहणे अमीभि रित्यादिति द्वावपि न सि अमी इति न सि
 द्येत् न ह्यत्रेकारस्य बहुवचनपरनास्ति अनायाचये रूपायैताविति नमुने इति विषयसप्रमीत्याह नामावेक

रा. म.
४३

नयोऽति अन्वयाधेः परत्वाभावात् नानाभावेन स्यात् इति भावः न चैवमपि कृतेनाभावेऽपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घप्रतिमुत्तस्या
 सिद्धत्वं दत्तग्रह ह्यनेवेति सन्निधानपरिभाषया समाधेयम् अत्रैव समाधेयम् अधुनेति वत् रोऽस्ति कृतया उक्ता
 रस्य इत्थं ज्ञानो यो कथं स्यात् न चानुनासिकनिर्देशा सामर्थ्यादित्यज्ञानो यो पुन्य सिद्धत्वेनेति वाच्यम् न रुमूलमि
 त्यादौ ह त्रिचेत्पस्य व्याचृत्तये नो रो रित्यत्रा ननुनासिकस्यैव निर्देशो न तत्रैव चरितार्थत्वात् न चानो रो रित्य
 त्रमास्तु अनुनासिकता प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् एवमपि देवकृतीत्यत्र रुधातोर्दुर्वारत्वात् तत्रा
 मङ्गत्वादावपि अनुनासिकस्योऽप्रवणस्याप्यद्यमानतया चरितार्थत्वात् सुवचत्वाच्च एवं च स्थानि वत्स त्रस्यापि प्र
 ह्नो यदत्वादिसर्गोऽपि लभ्यते प्रथमः परश्चैत्यादि निर्देशो यत्वाविधावत्राग्रहणे चेहलिंगमिति दिक् ॥ ७ ॥ इति ह
 लन्ताः पुष्टिगाः ॥ ७ ॥ ॥ न होधः दश्येव नोक्तं न याहिसति न द्रुमित्यत्र द्वाभ्यामिति न त्वं स्यात् रुधस्तथोरिति
 वचनान् अत्रैव समाधेयम् सुखं अत्र द्वाभ्यामिति वदुर्ब्रह्मस्वनद्वानित्यादिपुंवदेव द्रुये यत्तु गोरदि दीर्घ
 कृत्वास्वनुद्गृहीत्युदात्तः तच्चिन्त्यम् अनुपसर्जनो धकारविरोधान् गौरिति गृणिगारणे शब्दे वाक्किपू न्नतत्रादिति उ
 त्वर्वाक्यध्यायादीर्घः पूरिति पृथक् न पररायोः उदोऽस्य पूर्वस्य तु त्वं आशिषा विनि आशासः काउपसंख्या नमित्यु
 पधाया इत्थं आशिषीति यत्त्वम् ॥ ७ ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ७ ॥ ॥ अत्रादेश इति अयं वाच्येव
 निष्कारणान्तरः तस्य लु कालु त्रैपिवचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमित्याहुः वस्तुनस्तु त्रैरावेन द्रुक्तव्यः एनं एनो
 इत्यादिसुत्यदाद्यत्वेन सिद्धत्वात् त्रैपिनकारोच्चारणसामर्थ्यादेन दात्तैराः न चैवं एतच्चिन्त्ये इत्यत्रा
 पिनदापतिः एकपदाश्रयत्वेनानन्तरंगे सामासिके लुकिनदप्रवृत्तेः रोः सुपि अहर्भाति प्राचानु अहन्ति सुपन्य
 स्तनदेहानुचितं अहोभ्यामित्याद्यर्थनया कथंचिद्योऽप्यसुखं द्वास्ति रान स्रद्धीरस्वामी मृग्ये स्यम् वहा

म० मा०
५४

ज्ञेति अंश्यादिति च वाचनिकं न चात्र वार्तिकं बह्वर्णप्रतिषेधः अंश्यान्पूर्वोवाच मे के नाद्येन प्रवचः परोपयोगत्वं न दंन
लुभित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्यारब्धं तं एवं तु ऊर्ध्वमाने गार्हगर्हयामित्यादीनामपि क्रिंवन्तानां नुमानभाष्यमेव
यद्येत्तरं हि मुनीनां प्रामाण्यमिति चिक्क अहो यस्येति श्रौतुं प्रेनस्यानिवदितितु नेहाश्रीयते न स्य काचित्कत्वात् कौ
विधुप्रतिनेस्यानिवदि तस्यैव सार्वत्रिकत्वात् इति स्य सृमाकरे अस्यादिभूतानोति सप्तविंशत्यधिकापंचशती
त्यर्थः न चाहि सौनवानां प्रत्यक्षदित्वेऽशुद्धा श्रौतिचनुर्णमधोपूत्रार्थानां त्रयाणां जदित्वे सप्तग्रनुनासिक
सुनासिप्रगृह्यत्वात् जसिजदित्वे सानुनासिकस्य च विकल्पात् न द्वादशसंकलन्या सप्त त्रिंशत् एवं द्वितीयाया
मपि टाया चनुर्दशभ्यामि अष्टचत्वारिंशत् भ्राग्वर्णयमानोदित्वात् भिमिचनुर्विंशतिः इयिसप्त अनुनासिक
सुनासि एकारस्यानगत्वात् भसिभ्यावत् उ-सोऽसादिपंचकेचपुत्येकं चनुर्दशसुपि गत्यर्थे त्रयाणककारस्य
कारयोदित्वेन उकारस्यानुनासिके च चनुर्विंशतिः एवं कुक्कपदेयसा इत्ययोदित्वेनेकारस्यानुनासिके च अष्ट
चत्वारिंशत् ऊगभावे त्रयाणां उकारदित्वेऽनुनासिके च द्वादश सु१८ प्रो७ जसु१२ प्रम१८ जोर७ रास१२ रा१
४ भ्या४८ भिसु२४ डे७ भ्या४८ भ्यसु४८ इति १४ डेसु१४ प्रोसु१४ प्राम१४ डि१४ प्रोसुपुत्येकं १४ सुपु८४ प्र
त्रेदमवधेयस्य पूजायां जसिनुमागमेकतेन स्यादितिकेदित्वेजकारत्रयसहितं दृष्यटकं एवं त्रयस्पीनिसं
कलनया द्वादश नथावत्तयंग्रहानिभूतारण्यमिति भाष्यवातिरेकमते इति दिक् यनुवदंति उह्यमेवदित्वपुन
दित्वे लोचविकल्पमेः अष्टयचात्रानोदृष्ट्यावय्यधिकं घातमिति तस्मिन्पुनदित्वस्याप्रामाणिकत्वात् तृपाने
त्यत्वाच्च अष्टयचात्रानोदृष्टोऽयमप्यभावाच्चेति दिक् तिरश्री इति भत्वादवश्यं ह्योपः अतोनाय इति वचना
नियोदेऽशाभावः स्वप्न इति शोभनप्रायोयस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः स्वप्नरितिसमासात्ते प्राप्तेन पूजनादिति

श्रीकृष्ण
५४

निषेधः अनुष्ठानित्यादिनिपाद्योक्तं न त्वा मादिकं घात रुच्यसर्गेभ्य इति न तु न भवति न त्राय इति कृत समासांत स्यानुकर
णमिति ब्रह्ममाणान् सुपुमांसीति पुंसो मुडिति सत्रो सुदीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मतेनासिनेन सिद्धेन ओडिति
यातिः अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति वयास उच्यते वनां सर्वे इति द्विरिति भावः ॥ ११ ॥ इति ह लेताः न पुंसक वि
गाः ॥ ११ ॥ ११ ॥ स्वरादिनिपातमवयव स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वंद्वः स्वमिति स्वर्गं यवलोके च अंतविनि
मध्ये आंतरप्रत्यये पुनरप्रप्रप्रमेविशेषे च सुनंतरंतर्हने स्वराद्याः यंचेयफाताः उच्चे समहति नीचे सूग्रत्ये च
नेस क्रियाभाद्यै रुधक्त्वे विद्योग शीघ्रता मीयत्वा ध्वे विन्यये रूते वर्जने युगपदित्येककाले आगतद्वरस
मीययोः पृथक्भिन्ने स्वसनीते हि स्वीनागते हि दिवादि वसे रात्राविति निशाया सायमिति निशा मुखे चिरमिति
वक्रकाले मनाक ईषन् इभावत्ये ज्ञोयं मुखे भाने च नृणां मिति मोने बहिरु अत्र स इमो वास्ये समयेति समीपे
मध्ये च निकषेत्येति के स्वयमित्यात्मन्यर्थं वृथेति व्यर्थं न क्रमिति रात्रौ न त्रनिषेधे हेताविति निमित्ते इति
प्राकारेण अद्वैतिस्फुटावधारणयोः तत्त्वानि शययोश्चिक्के सामीत्यर्द्धं जुगुप्सितयोः वत् तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहि
तावति पुन्ययः यस्त्वसर्गाद्वात्तर्था इति विहितः सनेहगत्यने असत्त्वार्थकत्वात् अतएव यदुद्धते निवतो यासि सना सनत
सनात् एतेनित्ये उपधेनि मेदे निरसंतर्हैतिर्यगर्थे संप्रत्यर्थे च कमिति वारिसूद्धे निंदा मुखे च त्रामुखे सहसेत्याकस्मिका
विमर्शयोः विनावर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीति पंगले स्वधापित्वादाने अलभ्य राययात्रिशा क्रिया रण निषे
धेषु वषट् वौषट् औषट् एते ह विदीने अत्रादित्यन्यार्थे अस्तीति सत्ताया उपाश्रित्य प्रकाशोच्चारणरहस्ययोः तमेति
दांतो विहाय सेति विषयार्थे दोषेति रात्रौ मयमेव्याशने वितथे मध्येति व्यर्थे पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च
मिथो मिथसु एनौरहः सहार्थयोः प्रायसिति वाहुल्ये मुहुसिति पुनरर्थे प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च प्रवाहुकेति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुः सत्त्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थस्वरदियाठ इति तदपि चिन्तयन् नत्पीवाचकस्यापि मात्राव्ययत्वापत्तेः तस्या
 दुःभयत्रयादेकलेचिन्यमूयावतावदैनोसाकल्यावधिमानावधारणे सुसाकल्येयावत्कार्येनावत्कृतं अवधौयावत्कृतं
 व्यतावजिष्टमानेयावत्कृततावत्कृतं अवधारणे यावदमंत्रतावद्वाहणानामासंज्ञयस्व त्वेविशेषवितर्कयोः द्वे
 वितर्के त्वेद्विनिर्माणतरे रेदानेऽनादरे च रेकरोतिददातीत्यर्थः त्वरेकविषयसि श्रोत्रद्वयोश्चद्वयनौहविहीने स्ता
 हादेवताभ्योदाने स्वधेतिपितृभ्यः श्रोत्रादीनामनेकाद्याभ्यत्रयाठः स्वरभेदार्थः नुमित्तिनूकारे गुरुं नुकृत्य हुं
 कृत्य तथा हीति निमित्तज्ञाने खल्विति निवेधे वाक्यानेकारे निश्चये च किलेति वार्तायामलीके च अथेति मंगलानंतरा
 रंभप्रश्नकान्त्राधिकारप्रतिज्ञासमुच्चये अयंस्वरादिरपितेन मंगलवाचकस्य सत्त्वापत्तेरपि अव्ययत्वं तथा च श्रीह
 र्यः उदस्यकुंभीरथप्राप्तकुंभजाश्रनुष्कवाकृत्विष्वेदिकोदरे यथाकुलाचारमथावनीपूजाधुरंध्रवर्गः स्वपया
 बभूवना इति अत्र हि अथस्त्रययोचभूवेत्यस्य मंगलस्त्रपनंचकारेत्यर्थः निपातस्तु स्वद्वयेणैव मंगलं मृदंगध्व
 निवनं सुषुस्वरभेदार्थः पाठः स्मेत्पतीतेयादपुरणे च आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु अवदन्मिति इह अनुप
 सर्गत्वात् अचउपसर्गात् इति न भवति अहमिति सुवचनप्रतिश्रयकमव्यय एतेन गेये केन विनीतो वा मिति व्याख्या
 तं युवामित्यर्थे वा मित्यवयवं अस्मीति तद्धनं प्रतिश्रयकमेव यं अस्मीत्यहमर्थं त्वामस्मि वचि आहेत्युवाचेत्यर्थं
 आसेति वभूवेत्यर्थ इत्यादि अइति संबोधनेऽधदोषनिषेधे च आइति वाक्सस्मरणयोः ईसंबोधनं नुगुणावि
 समयेषु ईज्जगणे जोओसंबोधने यशुसम्पगर्थे यशुमन्यमानाः शुक्रं शौचे यथा कथा चैव नोदरे पादपादप्रगहहेभो अ
 येने संबोधने येति हिंसाप्राप्तिनो मया दपुरणे विषुनानार्थे एति एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थं भुतकुत्सयां प्राते इति
 इतोपीत्यर्थं आकृतिगण इति यथा कथा तद्यथा यत्तदिति हेनौ ग्राहोस्ति नू विकल्पे सीमसर्वतोभावे कया दपुरणे
 शुक्रमिति शये अनुकवितर्के वावट् अतः करणे अभिमुख्यत्वं वयादपुरणे इवार्थे च दिष्टोत्पानंदे बहुचादुप्रिये

म० मा०
४६

याके पुमितिभर्तृने इवेतिसाहस्ये अद्यत्वेति इदानीमित्यर्थे इत्यादि अत्रेदमवधेयम् स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे
 प्रियेद्यानिधानस्वरश्चस्तेवादियु अन्येस्वरादियु स्वरद्वयभाजकास्तुभयत्र बोधाः तद्यथा उतशब्दः स्वरादिषु ईशो नन
 नैरुनेतंतो दानप्रयोगात् वनु उतशब्दस्यस्वरादिनामुक्तानिधानस्वरमात्रांभानो दानत्वनिधानमाश्रित्य समादधुस्त
 प्रभसान् स्वरादेशनिधानत्वात् अन्यो दाननिधाननवैयर्थ्यात् यदपिकाशिकायामुक्तं स्वरशानैस्वरुधक दिवाह
 धानकमित्यादयो नो दाना इति यच्चसनान् निरुसेवमादाय आद्युदाजा इति नन्वप्रसादिकं लक्ष्यविसेवा दानिमे
 लन्वाच्चेति शब्दकोस्तुभेपुयंचितं नहुन आसर्वविभक्तिः सर्वेतिवचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नेति किंत्वेकवचनमेवोत्पद्य
 ते इतिभावः नहुनः किम् एकः दौ बहवः जयः असर्वेत्यादिकिम् औपगवः कृन्नेजनः जीवस इति नुमर्थे सेसेन से
 नि असेपत्ययः पितृध्ये ते नैव शध्येपत्ययः पाथेति पितादेशः यत्पाहुः कर्त्तरि शविनित इभसान् अव्ययकृतोभावे इ
 निसिद्धतात् अतग्रहणमोपदेष्टाकत्वप्रतिपत्त्यर्थं तेनेहन अथय चिकीर्षये लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निधानपरिभाषा
 म्यासिद्धेनयोरनित्यत्वसायनायेदम् कानोमुक्तसुनः उदेनोरिति उत्पूर्वादिणोभावन्नक्षणेस्ये ॥ ११ ॥ राकृजवदि
 चरिहृनजनिम्यस्तोक्तुं विसृपइति सपितृदोः कस्तुं आध्याहरामिति नथाचचारिकं अव्ययादीषोलुग्वचनानशक्तं
 लिंगाभावात् इतिरुजस्याकिसंभवस्तु स्त्रिया मितिस्त्रैसीसमानाधिकरणादिनियद्गृहीत्वा बोध्यः सच न स्थि
 तः भूतमित्येवाहणीत्यादावतिवात्रः अलिगत्वेथर्वणप्रणवविद्यागनश्रुतिविराधमात्रावाह सद्धर्ममिति लि
 गकारकेति विभक्तिवचनशब्दोकारकसंख्यापरावितिभावः यथावाचेति परिगणनमिदमित्येके अन्येनु उदा
 हरणमात्रमोऽः वगाहइति आदिरेवाकरोलुपनेनात्यः अपिनासाहचर्यान् ॥ ४७ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ४७ ॥
 ॥ रवहेतिग्रन्था ॥ प्रपुष्टिलक्षितिकणविश्रिम्भः कनू यचाजीति नचाजनदनविधि विरुदेवदाम्नेतिवा
 चम् अमहन्पूर्वग्रहणेनाद्युपसर्जनाधिकारेण स्त्रीप्रत्ययेषु नदनविधि सायनात् मधिकेति वृश्चिकृयाः कि

श्रीरामः
४६

कनित्यधिकारेषु ये दीर्घाश्चेति किं कनिष्ठकारमध्यममूषिकशब्दः यत्तु मूषस्ते ये इति दीर्घोपधानं ज्ञायां कुनिमूषि
 कशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्येता प्रत्ययस्यादितीत्वमिति विज्ञेयः यत्तु कुन्तौ सोऽप्रजादिगणेषां न प्रयुक्तैतस्य
 जातिलक्षणदीर्घवाधनार्थत्वात् संज्ञायाः प्रजातिनादित्याहुस्तस्मिन् न मूषादीत्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातिना न पा
 यात् मूलकलेति मूलवफला नियम्या इति विग्रहः ज्ञायां रिति एतच्च कलेनियम्या जातिविधातो माधवग्रंथस्थितम्
 भाष्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पद्यते प्रत्ययमुच्येति पाककर्णत्यादिसूत्रस्य भाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम् तेन सन्ना
 कौडैति प्राचः पाठो नादन्तव्यः अत्रैवति अत्रैव दृष्टोपमत्यादयति जातिश्रेण्महत्त्वं लुनजातिश्रेणितीह पितेव
 ध्याते पुंयोगोति नि पुंयोगश्चाप्येत्येति न नियमः किंतु जन्यजनकभावापि तेन वैशेष्याशूद्रोऽसुराजन्यान्मा
 हिष्योगोऽसुरोऽसृताविति सिद्धम् महाशूद्रीति आभीरानुमहाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः अत्रैव मबध्यम्
 अजादिगणेषु अत्रैव वयाः प्रजातिरिति व्यर्थं मुख्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणो दीर्घेव वाधस्यते पुंयोगो हि गोरी
 दृष्टिः अमहदित्याद्यपि व्यर्थं महाशूद्रादौ हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते तत्रो वयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दा
 र्थसमवेतस्यैवाभावान्न तत्र प्रसंग एव नास्ति यानुमहती शूद्रानत्र महाशूद्रा इतीक्ष्यते एवं कुचेत्यादि ज्ञेयो मी
 हलन्ता इत्येके कुंचानालभन्त उश्चिह्नककुभोरुत्यादिप्रयोगमुदाहृत्य देना अपि भाष्ये स्वीकृताः पुंयोगपीति यद्वा
 ज्ञेयादयं प्रथमज्ञान्यादौ वर्तते तदा अत्र दन्तत्वादेव दृष्टिसिद्धिर्न यदनुत्पेक्षस्य स्वीत्वादिविवक्षात्तदा पुंयोगलक्ष
 णो दीर्घः प्राप्नोति न वाध्यते इति सूचयितुं मपिशब्दः मूलान्नजः नजः किमु ज्ञानमूली अमूलेति आश्रयिता
 तिरिय उगितश्च भवतीति सर्वादिषु भवतु इत्युक्तितः भाते ईवतु रिति युत्यादितश्च अत्रान्तानुदीपित्यप्यत्रानो
 रिति नित्यं नुम्वनोरचः सुत्वानमिति सुयजोर्हृनिषु अंधीवरीति दधानेः कनिष्ठ शर्वरीति श्रुधातोर्वनिषु गणे
 कने ह्रन्तात्वरत्वे ह्रन्तादिहितत्वाभावात् दीर्घयोर्निषेधो न अत्राविति न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं निषेधः तेनावाव

म० मा०
४७

रीत्याह तत्तेन द्वाव्यादौ न दृष्टं। पदेन विनितथा च द्विवचने बहुधीवर्षो बहुधीवानो बहुधीवेदति नृपजयं भवतीति भावः
 तद्वृत्तिपूर्वगप्राप्तस्य हीयोपवासः असिद्धत्वादिति कार्यकालयत्ने एदं यदितुयथा हेतुं यदसंज्ञायदिवोपदेशका
 ले स्यातेति वारव्याने न द्वा सिद्धत्वापत्तये नोपयुज्यते इत्याहुः वस्तुतस्तु यथा हेतुं यदसंज्ञायदिवोपदेशका
 कदेशाविकृतस्योपसंख्याने हि स्थानिवत्संज्ञेयमते प्रादेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशो त्याश्रित्यानुमानिको
 प्रादेशः स्यानि वदितित्वव्याख्यायते उभयथाप्यन्विधौ न तत्पटुतिः एतच्चाकरे स्पष्टं बहुयत्नानाविति न संयो-
 गादिति निषेधानां यमुयधालोयी तेनानुयधालोपि न इति न प्रवर्तते डावभाष्यामिति ननु निषेधद्वयोर्वच
 नसामर्थ्यान्वयायः सिद्धः सत्यम् अन्यतरस्यामिनियोगो विभज्यते तत्र मन इति निवृत्त अनो बहुव्रीहेर्ही पूर्वा-
 स्यात् हीपासहविकल्पनाभाष्यमिदं अनउपधालोपि न तिसृजनु नियमार्थम् अनोयोसो विकल्पः सउपधा ५८
 लोपिन एवेति तथा च सुपर्वेत्यादौ प्रनुयधालोपि निनिषेधार्थमिदम् वहुव्रीहौ त्रैभ्य इति ही पूर्तेन वहु
 धीवरीति सिद्ध्यति क्रन्नेभ्य इति हि हीपमन्तु न संनियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणात् स्थानही विकृतेन सि
 ह्नेन ननु च नोरचेति सत्रे ही त्रौ विधीयनामिति चेन्न उभयविधौ गो रवात् किं च एवमपि डीपि निषेधे रोपि तुर्लभः त
 संनियोगाशिष्टत्वात् बहुव्रीहौ वेति न स उभयनभाष्ये नुस उभयेन ससाहिते न द्वाया अनो बहुव्रीहिरेत्यस्यानंतरउप
 धालोपिनो वेति सत्रमस्तु अनउपधेत्यादि प्रदेशांतरस्य सत्रेण पूरुत्रेऽन्यतरस्याग्रहणवमास्त्विति अनउपधा
 वहुव्रीहेरुधसो डीपित्यनो बहुव्रीहिगृहणं संख्याव्यादौ डीपित्यनो डीपानुवर्तते इत्याशयेनाह अन्यत्रादित्या
 दि नियमार्थमिदमित्युक्तं न चैव पूर्वोक्तविकल्पसिद्धाविहान्यतरस्याग्रहणमिति वाच्यम् असति हितस्मिन्नि
 र्थविधरेवायं स्यान्ननु नियमः प्रत्ययस्यात्कात्स्वस्य कादित्यकारउच्चारणार्थः व्यञ्जनमात्रं विवदितं विशि
 ष्विविद्वत्तायां नृपतिकाश्ररंतीत्यादौ च कचिनं स्यादित्याशयेनाह ककारादिति वर्णनिर्देशो हि कारप्रत्ययो विहितः

श्रीकृष्णः
४७

कचित्समुदायान्त्रयोगस्तु उच्चैस्तरां तावदकारेण्यदि निर्देश्य यत्नसाध्य इति भावः अपि यदिति एतच्चाकारस्य विशेष
रां न तसामर्थ्यान्कारकाराभावात्वायेपि भवति ननु रथकत्वेत्यादौ त्रितुवादिवाये अतएव सर्विका द्वावाद्याका
रस्य न भवति न देन दुक् अकारस्येकारः स्यात्तु यिपरे इति ककारविशेषेण तु विवक्षिते आप्यकागन्तकारात्पूर्वस्य इत्यवद
त् यत्तु प्राचः आपीतिककारविशेषेण सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्वावाचकारेण व्यबधानेपि वचनसामर्थ्यात्
भवितुमिति इति नन्व रथकत्वादावतिप्रसंगात् व्यवहिते स्यापियवत्तानयायात् न च निर्दिष्ट्यरिभाषयानि स्तारः अनुवा नलि निनि
देय रिभाषाणामनुयस्थिते रन्द्वा मानस्य विशेषेणो ध्वनिहितदर्थः अत्रोच्चीचामात इति सूत्रे स्थाने गृहणानिगं फलं निर्दिष्ट
उद्द्वे संज्ञाया मिस रिभाषा नयस्थानान् ज्ञानीयादि निति द्विः यदप्याहुः आपीतिविधीयमानस्य तो विशेषणमि
नितस्य बोधः आपीत्यस्योगविशेषेण ननु अनात्रां वमेव रथकत्वायुत्र कायेत्यत्राति प्रसंगात् शकेति पचाद्यच
स्थगृहणं विस्मृष्टार्थं ककारमात्रस्यापुन्ययस्याभावादेव तान्स्थलाभात् पूर्वकिम् सर्विकेत्यादौ एवेकादेशावाधत्वा
काव्यरस्यमा भूत् न सादित्पुत्ररस्येति य रिभाषणान् यत्तु वाणां दोगमिति प रस्य रिभाषया एकादेशो वाधेतेत्याहुः
न च अपवादे परत्वस्यैवोक्तय रिभाषया अपि निष्फलत्वात् वस्तुतस्तु पुन्ययेक इति सप्तमी निर्देश एवोचितः पूर्वगृह
णं सुत्यजं अत इति तपरः किम् हृदाधारार्थिकलिभाः कः धाकाराका ना मिकेति केवलमा मिकेति केवलमा मिके
त्यादिना संज्ञाच्छेदसो रेवेति नियमान्न डीष त्यक्त्ययोरिति उच्चीचामात इति विकल्प्य यवाचः दक्षिणात्तिकेति द
क्षिणस्यामदरे दक्षिणा अज्ञतः दक्षिणा भवेति विग्रहः यत्तु दक्षिणा स्यादिति भवति प्राचा विगृहीतं न न्न त्यक्विशे
अव्ययसाहचर्यादा ज्ञतस्यैव गृह णान् अन्यथा सर्वनाम्ना वृत्तिमात्र इति पुंवद्वावायेते अ यत्तु समास एव पुंवेदि
नित न्नेति वक्ष्यते त्यकि किति चेत्यादौ वृद्धोदात्ततो ज्ञाताद्यर्थकः केरोति ह्रस्वः चाप इह ल्यिकेति अव्ययान्यपू नया
सयोः अत्र न्यासकारः या इत्यस्योच्चीचामातः स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोय मिति नन्व आतः स्थाने इत्यत्रास्य

नमो ले

अ० मा० हासंभवान् धामेति यत्तदो रूपलक्षणमित्याशयेनाह यत्तदोरिति स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति यकोनकामिति
 ४८ यासयोरित्ययहाययत्तदोरित्येववक्तुमुचितं उच्यते केति उपाधिभ्यान्त्यकत्रासन्नाहृदयोः द्विषकादीनांच नेत्यनुय
 ज्यते द्विषकेति द्विषेरिगुयधलक्षणः कः मनोज्ञातादौ कः चत्तभेदने षचाद्यचूनतः कः नारकेति तरते एषु नू ज्यो
 तिर्नक्षत्रं नेचकनीनकाच वर्णकात्राकारविशेषः नेनूनांचिकरस्तानवजोरत्र अन्यत्रवर्णिकेति गुणविशेष
 स्पव्याख्यास्तोच कर्जीचवर्नेयतीतिवर्णिकाशकुनौइत्वंवा अन्यत्रनित्यमेव पितरश्चदेवताप्रपितृदेवताः न
 दर्थकर्मपितृदेवतय देव नांतात्तादर्थइतियत् अन्यत्रनिवाद्याल्लिणायस्यांसाप्रष्टका इव्यसिभ्यातकन्
 अष्टिकात्येति अष्टौपरिमाणमस्याः सख्यायाः अतिशब्दनायाः कन् अर्थगतं स्त्रीत्वं प्राकारेध्यारोप्यकष्ट
 वीयाइतिस्त्रीलिंगनिर्देशास्तेनस्त्रीप्रत्ययोल्लभ्यतेइत्याह स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति सांकात्रिषकेति संकारेननि
 वृत्तंनगरंसाकारंयत्तु अणदिस्त्रेणसंकात्रादिभ्योएषः नतोभवार्थधन्वयोपधादुज्जप्रकादेशः सचसां
 कात्रोभवांस्रियमाहेति तदकारस्यापीत्वंविकल्पेनतस्मादातइत्युक्तं ननुयथायमकारोनाकारस्यस्थानिकः
 एवंस्त्रीप्रत्ययस्थानिकोनेतिध्वंगविकल्पमेतत् अप्राहुः संतिस्थानइत्येतस्मिन्स्त्रीलिंगनिर्देशावलात्स्वीवाच
 कः प्रकारः स्त्रीप्रत्ययरावलम्ब्यते असत्तित्तस्मिन्स्त्रीवाचकस्योकारइत्येतावद्वन्नभ्येतेततः सांकात्रिषकेन्यात्रा
 दिप्रसज्येतेति अत्रेदंवक्तव्यमयकपूर्वायाः स्थानेइति स्थानेऽत्रादेजागत्रकेकथमवयवयव्यश्रीत्वगम्य
 तांनचवुजःस्थानेयमितिवाच्यम् अकृतिसमुदायस्यतथात्वेप्यकाररूपं वयवस्यान्थात्वात् वुजोयक
 पूर्वत्वाभावाच्च नहिनस्यामवस्थायांयस्यतिलोपोलभ्यते किंचप्रतियोक्तं स्पस्त्रीप्रत्ययस्थानाभेभवार्थविहित
 स्पवुजादेःप्रसंगएवनास्तिनस्मादातइतिस्पष्टमेव अष्टिकेति कौमारभुभस्मादिवाक्पेशाद्वदमपिपठंतोस्या
 पिइत्वंविकल्पमिधंति अभ्यातीति अभ्याः विचूनतः कः केण अभिमितिमांनोनियानः मुष्टुनयोयस्याः मुनयो

गीतसः
४८

वर्णकधास्येप्रमपहोदे ननुमुदाशीलमस्याः साचोरीताहोशीलं धादिभ्यो लङ्तिरेणीनप्राप्तेनी
 प्रत्ययसकृन्मवर्जं तन्प्राप्तं नाच्छीलिके गोः अहोनामिभवति अतिवर्णविहितमकृतिभावका
 ने = २ = धनाधेकास्ये लङ्तिरेणीनप्राप्तेनी

म. मा. प्रत्ययः इहानेकं वा सतेन अनुपसर्जनेन प्रणयोऽकारः तदंतादिनिवारयानाच्चेह अपि शालमधीते अपि शाला बाला वच इति कि
 ४८ लीति अत्र हि प्रोक्तार्थः अयसर्जने अध्येत रानुपुप्रः वर्णप्राधान्यान्प्रत्ययलक्षणं अतश्चावेव भवति ताच्छी नृतिद्विषय
 निकेति अयंभावः शीलं धादिभ्यो लङ्तिरेणीनप्राप्तेनी नस्मिन् एकार्यं भवति कर्मसाच्छील्य इति ज्ञापकान् अ प्रयोजनमिति
 नेमहि अत्रिनि अतिविहितं प्रकृतिभावं वाधुं हिलोपोनियान्ते चोरीति चुराशीलमस्याः हलस्फुटितस्य नयाः ताच्छी
 उपधाभूतस्येति ननु यस्येति चेति यत्रोकारलोपकृतेयकारस्य ईकारय रत्वमस्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या नदस्याप्रक
 नचाहोयस्य स्थानिवद्भावः यलोपेनान्विषेधात् मैवमू यलोपे कार्यः होयस्याभीयत्वेना सिद्धत्वात् अनय एमिति लोपे
 तेति यद्यप्यप्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकं तथापि अप्रत्ययधिकारविहितपरंतत् ताह्यश्रगर्गादियत्रैव कामं इति
 व ननु देवाद्यत्र नस्याप्यधिकारात्प्रागेव यादन् अतएव भाष्यकृता कज्जक रेपोऽप्यत्र ज्ञेति गर्गादिव्ये हलभाष्यस्य
 अ प्रयत्ननिर्कारः प्रेक्षितः यस्मादिभ्यो गोत्रे यजिजोऽप्रेति सूत्रेणैवम् प्राचाय्यस्तद्धितः न हिनग्रहणं प्रातिष
 हिकसंज्ञार्थं ननु तां विनापि विकरणं ४५ प्रहणं सामर्थ्यादेव डीष्मविष्यति एव तर्हि न हिनग्रहणमिज
 तादपि क्वचित्प्रकृतिज्ञापयति यजंते सवर्णदीर्घेणापि द्वयसिद्धौ यस्येति लोपस्य नावश्यकत्वात् तेन आप्
 रेक्यसंख्यानमिति वदामां सिद्धति आयने ककारादिष्वकार उच्चारणार्थः आयनीनोर्नकारस्येत्वं कि
 नेनिकरणसामर्थ्यात् कौरव्ये कथं तर्हि यद्यसौ कृपमादृकि न वेवावतिकः संय इति महिः अत्राहः कौर
 वसाहचर्यादेषत्प्रत्ययान्तस्यैवमाहृकस्येहग्रहणं इहनेमं एहृकस्येयंभार्यतितस्येदमित्यरा कुमारीति
 प्रथमवयोवाची एषत्राब्दः नन्वाहृकप्रयुक्तं हृकुमारीति गोणः प्रयोगः अनीकेति उपाणामनीकानां समा
 हारः अत्र अजादे राकृतिगणत्वात् हाविति अनीकाधिकरणमोमां सकाः यंचा अति नन्वजहिगोवितिर्जी
 प्माभूत् ठगंतत्वात् स्यादेवेति चेन्न वकोयोकार इति व्याख्यानात् द्विविस्नेति सुवर्णविस्तेहोदो इत्यमरः श्रीरामः